

ЮВІЛЕЙНИЙ ТРИПТИХ: КОМПОЗИТОР, ОПЕРА, ВИКОНАВЕЦЬ

Кармазін Антон Олександрович,

кандидат мистецтвознавства,
член Національної спілки композиторів України,
завідувач відділу музики
Музею театрального, музичного та кіномистецтва України
ORCID ID: 0000-0002-8860-0355

У статті йдеться про своєрідний триптих трьох ювілейних дат: 210 років від дня народження видатного композитора і співака Семена Гулака-Артемовського, 160 років від дня постановки його опери «Запорожець за Дунаєм» – найвидатнішого твору митця, 170 років від дня народження видатного представника української співацької школи Олександра Мишуги. Окреслено виконавський репертуар творчості С. Гулака-Артемовського, зацентовано роль і значення першої національної української опери для становлення українського музично-театрального простору.

Приділена увага дружнім взаєминам Семена Гулака-Артемовського з Тарасом Шевченком, наведено високу оцінку поетом виконавської майстерності співака. Взаємини двох митців знайшли відображення в експозиції городищенського музею Петра й Семена Гулаків-Артемовських, який проводить наукові дослідження виконавської та композиторської діяльності маестро. У закладі, зокрема, зберігаються автопортрет Т. Шевченка, подарований ним дружині композитора, її обробка народної пісні «Стоїть явір над водою», здійснена С. Гулаком-Артемовським і присвячена ним Т. Шевченкові.

Під час створення опери «Запорожець за Дунаєм» – другого «ювіляра» – С. Гулак-Артемовський чудово розумів творчі завдання, які стоять перед українським музичним мистецтвом у контексті загального розвитку національної культури. Під час створення лібрето опери він користувався консультаціями видатного українського історика Миколи Костомарова.

Серед виконавців, які зверталися до шедевр С. Гулака-Артемовського, був і третій нинішній ювіляр – Олександр Мишуга, це за життя названий «королем тенорів», ім'я якого ставили поряд з іменами славетних Енріко Карузо, Тітта Руффо, Федора Шаліпіна, Соломії Крушельницької. Розглянуто його творчі здобутки як концертуючого виконавця й вокального педагога, адже, окрім артистичної діяльності, О. Мишуга зробив значний внесок у розвиток української співацької школи, протягом кількох років викладаючи в Музично-драматичній школі Миколи Лисенка – першому навчальному закладі в Києві, де могли отримати фахову освіту українські артисти та співаки.

Ключові слова: ювілеї видатних митців, співак, композитор, оперна творчість, музей.

Karmazin Anton. Jubilee triptych: composer, opera, performer

This article is a triptych of three anniversaries: 210 years since the birth of the outstanding composer and singer Semen Hulak-Artemovsky, 160 years since the staging of his opera Zaporozhets Beyond the Danube, the most outstanding work of the artist, and 170 years since the birth of the outstanding representative of the Ukrainian singing school Oleksandr Myshuga. The article outlines the performing repertoire of S. Hulak-Artemovsky's works, emphasises the role and significance of the first national Ukrainian opera for the formation of the Ukrainian musical and theatrical space.

Attention is paid to the friendly relations between Semen Hulak-Artemovsky and Taras Shevchenko, and the poet's appreciation of the singer's performing skills is given. The relationship between the two artists is reflected in the exposition of the Petro and Semen Hulak-Artemovsky Museum in Horodyshche, which conducts research on the maestro's performing and composing activities. In particular, the museum houses a self-portrait of Shevchenko, which he presented to the composer's wife, and an arrangement of the folk song "The Sycamore Tree Stands Over the Water" by Hulak-Artemovsky, which he dedicated to Shevchenko.

When composing the opera "The Cossack Beyond the Danube" – the second "anniversary" – S. Hulak-Artemovsky was well aware of the creative tasks facing Ukrainian musical art in the context of the overall development of national culture. When composing the libretto of the opera, he consulted the prominent Ukrainian historian Mykola Kostomarov.

Among the performers who addressed Gulak-Artemovsky's masterpiece was the third celebrant of this year's anniversary, Oleksandr Myshuga, who was called the "king of tenors" during his lifetime, whose name was placed alongside the names of the famous Enrico Caruso, Titta Ruffo, Fyodor Chaliapin, and Solomiya Krushelnytska. The article examines his creative achievements as a concert performer and vocal teacher, because in addition to his artistic activity, Myshuga made a significant contribution to the development of the Ukrainian singing school, teaching for several years at the Mykola Lysenko Music and Drama School, the first educational institution in Kyiv where Ukrainian artists and singers could receive professional education.

Key words: anniversaries of prominent artists, singer, composer, opera, museum.

Вступ. У 2023 році виповнилося 210 років від дня народження видатного композитора і співака Семена Гулака-Артемовського, 160 років від дня постановки його опери «Запорожець за Дунаєм» і 170 років від дня народження видатного представника української співацької школи Олександра Мишуги, який ще за життя отримав неофіційний титул – «король тенорів». У його

виконавському репертуарі твори С. Гулака-Артемовського, зокрема й номери з першої національної української опери, займали одне із провідних місць. Тому ми можемо з повним правом об'єднати всі три ювілейні дати у своєрідний триптих, адже подібне поєднання допомагає сформувати значно рельєфніше уявлення про творчість видатних українських митців.

Матеріали та методи. Аргументація основних наукових положень зумовила застосування в дослідженні методологічних підходів, які поєднують загальнонаукові логічні методи з методами історико-культурного, біографічного, історіографічного, краєзнавчого аналізу. Автор застосував такі методи роботи, як обробка біографічних даних, спогадів сучасників і епістолярії. Для обґрунтування тверджень також використано матеріали музеїв П.П. Гулака-Артемівського й С.С. Гулака-Артемівського у місті Городищі та С.А. Крушельницької в селі Біла.

Результати. С. Гулак-Артемівський – знакова й харизматична постать в історії української музичної культури XIX століття. Майбутній композитор народився 16 лютого 1813 року в селі Гулаківка поблизу містечка Городища на Черкащині. Під час навчання в Київському повітовому духовному училищі, а згодом у Київській духовній семінарії чудовий голос юнака привернув до себе загальну увагу: його чули спершу в хорі Софійського собору, а згодом – у хорі Михайлівського монастиря.

Невідомо, як могла б скластися подальша співацька кар'єра С. Гулака-Артемівського, але її вирішив щасливий випадок: до України в той час приїздить Михайло Глінка, маючи доручення з відбору співаків до складу Придворної співацької капели. Прослухавши обдарованого українського виконавця, М. Глінка одразу ж побачив, що його майбутнім має стати оперна сцена. Саму можливість зарахування до складу Придворної співацької капели вони вирішують використати як безпрограшний аргумент для залагодження справи з київським церковним начальством.

Варто окремо сказати про їхнє перебування в селі Качанівка на Чернігівщині, куди С. Гулак-Артемівський разом із М. Глінкою та вчителем співів Палагіним вирушив 20 червня 1838 року. Качанівський маєток, у який за домовленістю звозили відібраних М. Глінкою для зарахування до Придворної співацької капели хлопчиків, належав поміщикам Тарновським, які активно займалися підтримкою національного мистецтва: «всебічно розвинута людина, Г. Тарновський підтримував тісні стосунки з В. Жуковським, М. Глінкою, К. Брюлловим, М. Маркевичем, багатьма іншими літераторами та митцями. Був відомий і як покровитель молодих талантів» [11, с. 9].

Качанівка стала своєрідним українським культурним центром, де в різні роки перебували Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Микола Костомаров, Михайло Максимович, Микола Гоголь, Пантелеймон Куліш, Микола Маркевич, Віктор Забіла, Михайло Щепкін та інші відомі представники національної культури. Долучився до нього перед від'їздом до Петербурга й Семен Гулак-Артемівський.

У Петербурзі С. Гулак-Артемівський успішно опанує секрети виконавської майстерності під керівництвом М. Глінки. Згодом він вирушає на навчання до Італії, яка була справжньою Меккою для співаків усього цивілізованого світу. Перед тим як остаточно опинитися в Італії, молодий співак на деякий час зупинився в Парижі.

Після напружених занять у відомих італійських викладачів Аларі та Романі С. Гулак-Артемівський у 1841 році з успіхом дебютує на сцені Флорентійської опери. Його виступи виявилися настільки успішними, що співак уже наступного сезону отримує запрошення стати солістом Петербурзького оперного театру, де вперше виступає в опері Доніцетті «Лючія ді Ламмермур». С. Гулак-Артемівський залишається солістом столичної сцени протягом 22 двох років, які стають розквітом його виконавського таланту. Його репертуар загалом нараховував 51 оперну партію й 11 водевільних і комедійних партій, серед яких були сценічні образи з опер М. Глінки, Моцарта, Доніцетті, Россіні, Верді й інших видатних композиторів світу. Особливо ж улюбленою роллю співака, хоч і не на сцені Маріїнського театру, була роль Михайла Чупруна у водевілі Івана Котляревського «Москаль-чарівник», яку він загалом виконував на сцені 91 раз [3, с. 10].

Окрема сторінка життя видатного музиканта – його дружні взаємини з Тарасом Шевченком, які розпочалися 1838 року, відзначалися виключною взаємною повагою і тривали до самої смерті поета. Т. Шевченко високо цінував виконавську майстерність співака. У 1843 році він захоплено писав: «Тепер через день дають «Руслана и Людмилу». А надто, як Артемівський співає Руслана, то так, що аж потилицю почухаєш – далєбі, правда! Добрий співака, нічого казати!» [3, с. 10].

Шевченко також був добре знайомий із дружиною композитора Олександрою Іванівною, яка добре грала на фортепіано й арфі. Кобзар подарував їй свій автопортрет із написом «Олександрі Іванівні Гулак-Артемівській на пам'ять. 4 грудня 1860 року». Матеріали, присвячені дружбі двох митців, зберігаються в городищенському музеї співака, який із 1968 року має статус народного [2, с. 603].

Фото 1. А. Кармазін у Городищенському музеї С. Гулака-Артемівського, 2021 рік

С. Гулак-Артемівський, на відміну від деяких колишніх знайомих, не відцурався Т. Шевченка й після його арешту та заслання. Незважаючи на неприховане незадоволення російської імперської влади, музикант неодноразово посилав йому гроші нібито як плату за виконаний ним портрет [6, с. 4].

Після довгоочікуваного звільнення із солдатчини Т. Шевченко зустрівся із С. Гулаком-Артемівським уже наступного дня після приїзду до столиці – 28 березня 1858 року. Після цієї зустрічі уславлений музикант знайомив свого друга з новинками театрального та музичного світу, від якого той був відірваний десять років. 27 травня 1861 року Гулак-Артемівський брав участь у концерті пам'яті поета, виконавши його улюблені пісні, зокрема й присвячену Шевченкові обробку української народної пісні «Стоїть явір над водою».

Поряд із творчими успіхами у виконавській сфері мужніє та розвивається талант С. Гулака-Артемівського-композитора. 1851 року він створює музику до «Картини степового життя циган». Як зазначає Лідія Корній, збереглася лише афіша цього твору, з якої можна дізнатися, що в ньому співав справжній циганський хор [4, с. 199]. Тоді ж композитор пише вокально-хореографічний дивертисмент «Українське весілля», який залишався в репертуарі театру понад 10 років і користувався успіхом у глядацької аудиторії [4, с. 199]. Перу митця також належав водевіль «Ніч напередодні Іванова дня», романси й обробки народних пісень.

Фото 2. Пам'ятник С. Гулаку-Артемівському в Городищі

Найвидатніший твір С. Гулака-Артемівського – опера «Запорожець за Дунаєм». Композитор чудово розумів, що перед українським музичним мистецтвом стоять нові творчі завдання, пов'язані із загальним розвитком національної культури. Композитор самостійно створив лібрето опери, користуючись при цьому консультаціями видатного українського історика Миколи Костомарова.

Сюжет опери переносить уяву глядача до часів, коли після знищення Запорозької Січі російськими військами в 1775 році частина запорожців утекла на територію Османської імперії та заснувала там Задунайську Січ. Турецький уряд усіляко намагався використати козаків як воєнну силу, спрямовану проти їхньої Батьківщини. Зрештою, у 1828 році під час чергової російсько-турецької війни частина колишніх запорожців на чолі з кошовим отаманом Йосипом Гладким повернулася до України.

Готуючись до написання опери, С. Гулак-Артемівський детально знайомився з історичними джерелами, розглядав Запорозьку Січ як «охоронця слов'янського світу». Композитор, як відомо з деяких спогадів, мріяв створити цілком серйозну українську оперу на історичному ґрунті.

Він розумів, що поява такого оперного твору сприятиме становленню української музичної культури на одному рівні з іншими народами європейського континенту, адже XIX століття в європейській музиці називали століттям відкриття національних шкіл, а творчу зрілість національної школи оцінювали насамперед саме через призму глибини та сформованості оперного жанру.

Однак С. Гулак-Артемівський також розумів, чому в умовах насадження російської імперської ідеології втілення подібного задуму виявилось неможливим. Це неминуче призвело б до репресій і ще більших обмежень розвитку українського мистецтва. Тому автор вирішив ніби «сховати» серйозні думки про буття українства за потоком іскрометного народного гумору, обравши для свого твору лірико-комічний жанр. Після прем'єри 1863 року за участі автора в ролі Івана Карася опера мала значний глядацький успіх. Однак після антиукраїнського циркуляра міністра Валуєва твір на довгі два десятиліття зійшов з оперної сцени, відновлено його лише в червні 1884 року зусиллями учасників трупи Михайла Старицького та Марка Кропивницького.

Головна особливість опери, її своєрідна візитна картка – яскрава національна самобутність. Саме це найбільшою мірою й сприяло великій популярності опери, що цілком заслужено ввійшла до золотого фонду української класики й залишається в ньому й дотепер.

Серед виконавців, які зверталися до шедеву С. Гулака-Артемівського, був, як уже зазначали, й Олександр Мишуга. Майбутній «король тенорів» народився в червні 1853 року в селі Новий Витків на Львівщині в родині сільського шевця. Батьки бажали, щоб їхній син став учителем, й Олександр після навчання у Львівській гімназії та учительській семінарії деякий час працював на вчительській ниві.

Однак мрія стати співаком не полишала його, зрештою, у 1878 році О. Мишуга став учнем відомого польського співака Валерія Висоцького, у якого навчалася й Соломія Крушельницька. Фотографії В. Висоцького та його двох найвідоміших учнів можна бачити в музеї Соломії Крушельницької в селі Біла на Тернопільщині.

Фото 3. О. Мишуга, В. Висоцький, С. Крушельницька. Музей Соломії Крушельницької в с. Біла

Творчі заняття швидко дали успішний мистецький результат. На львівській сцені Олександр Мишуга дебютував у вересні 1880 року у фрагментах із опери «Страшний двір» Станіслава Монюшка. У березні 1881 року співак виступив на концерті, присвяченому пам'яті Тараса Шевченка, у Великому залі Народного дому у Львові, успішно виконавши твір Анатолія Вахнянина на слова Шевченка «Наша доля»: «...і композитора, і виконавця публіка нагородила бурхливими аплодисментами. До молодого співака починає приходити успіх» [1, с. 231].

Згодом молодий лірико-драматичний тенор вирушає до Італії вдосконалювати вокальну майстерність. Поряд із цим співак також опанував кілька іноземних мов. І 1883 року після тріумфального виступу на сцені оперного театру італійського міста Форлі в опері «Марта» німецького композитора Ф. Флотова до О. Мишуги надійшли численні творчі пропозиції від найкращих європейських театрів.

Виконання О. Мишугою партії Каніо в опері «Паяци» Руджеро Леонкавалло по-справжньому вразило її автора, і видатний італійський композитор подарував співаку клавір опери з написом: «У Мілані, у день відкриття сезону, слухав синьйора Філіппі в партії Каніо й був незмірно задоволений його точною інтерпретацією і чарівним мистецтвом співу» [9]. З усіх українських співаків подібної авторської оцінки удостоїлася лише славетна Соломія Крушельницька. Це сталося після того, як її участь у постановці опери «Мадам Баттерфляй» Джакомо Пуччіні допомогла автору тріумфувати після грандіозного провалу твору.

За словами Олександра Кошиця, «Олександр Мишуга завжди і всюди твердо заявляв, що він син свого народу». Відомий композитор також згадує, як ще в студентські роки вперше познайомився з мистецтвом О. Мишуги: «Читаючи афішу спектаклів, ми зі здивуванням побачили опери «Фауст» і «Галька» за участі Філіппі-Мишуги... Наше око вразило таке прізвище – не то італійське, не то українське» [5, с. 77]. А між тим тут не було нічого дивного: просто Олександр Пилипович вирішив у своєму сценічному псевдонімі «Філіппі» увічнити ім'я свого батька.

Поступово мистецький талант Олександра Мишуги підкорив оперні сцени Мілана й Турина, Відня й Берліна, Лондона й Парижа, Варшави та Кракова, Стокгольма й, звісно, Києва та Львова. Образи сценічних персонажів, створених О. Мишугою, вирізнялися високою вокальною культурою та яскравим драматичним обдаруванням. Серед найпам'ятніших оперних партій О. Мишуги – Стефан зі «Страшного двору» Станіслава Монюшка, Радмес і Герцог з «Аїди» та «Ріголетто» Джузеппе Верді, Фауст з однойменної опери Шарля Гуно, Турідду із «Сільської честі» П'єтро Масканьї. Постановки оперних

спектаклів за участі Олександра Мишуги майже завжди проходили з незмінними аншлагами.

Поряд із цими європейськими творчими досягненнями співак ніколи не покидав український національний репертуар, зокрема твори Миколи Лисенка й Віктора Матюка. Глядачі запам'ятали його участь у постановці опери «Янек» польського композитора Владислава Желенського, виконанням якої було відкрито Львівський оперний театр, який нині носить ім'я Соломії Крушельницької. Співак також виступав на концертах, присвячених ювілеям Т. Шевченка, І. Франка й інших діячів української культури [7, с. 403], а також на 100-річному ювілеї виходу у світ «Енеїди» Івана Котляревського [8, с. 85].

Окрім артистичної діяльності, О. Мишуга зробив значний внесок у розвиток української співацької школи. Протягом кількох років він викладав у Музично-драматичній школі Миколи Лисенка – першому фаховому закладі в Києві, де могли отримати професійну освіту українські артисти і співаки. Серед учнів Олександра Мишуги – такі видатні в майбутньому представники української співацької школи, як Михайло Микиша й Марія Донець-Тессейр.

Співак надавав значну матеріальну допомогу представникам українського національного руху. Серед її отримувачів були Іван Франко, Музично-драматична школа Лисенка, театр Миколи Садовського, українська газета «Рада». В останні роки життя О. Мишуга заповів значні кошти Львівському вищому інституту музики – нині це Львівська національна музична академія імені Миколи Лисенка.

Як слушно писав Максим Рильський, «поруч з іменем Соломії Крушельницької сяло ім'я Мишуги в сузір'ї найбільших співаків світу, таких як Енріко Карузо, Тітта Руффо, Федір Шаляпін. Він співав на всіх головніших оперних сценах Європи, у найвідповідальніших партіях світового оперного репертуару» [10, с. 3].

Висновки. Нині ювілеї видатних митців С. Гулака-Артемівського, О. Мишуги, С. Крушельницької, М. Лисенка доводиться відзначати під час ведення повномасштабної війни. Збереження й ушанування пам'яті великих українців, популяризація їхнього мистецтва – один і найважливіших складників спротиву варварській російській агресії. Цьому, зокрема, присвячено концертні заходи в музеях С. Гулака-Артемівського (2021, 2023) та Соломії Крушельницької (2023), у яких автор статті брав участь разом зі своїми творчими партнерами.

Отже, підтримка активного мистецького життя, проведення творчих проєктів, у тому числі й пов'язаних з ювілейними датами, у складних умовах воєнного часу – одна з важливих умов досягнення спільної Перемоги над ворогом.

Література:

1. Гнидь Б. Історія вокального мистецтва. Київ : Національна музична академія України, 1997. 320 с.
2. Енциклопедія сучасної України. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень Національної академії наук України, 2006. Том 6 : Го-Гю. 712 с.
3. Коваль Г. Музей С. Гулака-Артемівського у Городищі. Путівник. Дніпропетровськ : Промінь, 1979. 30 с.

4. Корній Л. Історія української музики. Частина третя (XIX століття). Київ-Нью-Йорк : Видавництво М.П. Коць, 2001. 130 с.
5. Кошиць О. Кілька слів про славетного українського співака. Олександр Мишуга – король тенорів / автор-упорядник М. Головащенко. Київ : Музична Україна, 2004. С. 76–83.
6. Кудрявцев Л. Співак, композитор і... цілитель. *Сільська школа*. 2003. № 5–6.
7. Митці України : енциклопедичний довідник / за редакцією А. Кудрицького. Київ : Українська енциклопедія імені М.П. Бажана, 1992. 848 с.
8. Михайличенко О. Музично-педагогічна діяльність українських композиторів і виконавців другої половини XIX – початку XX століття. Історичні нариси. Суми : ВВП Мрія-1 ТОВ, 2005. 101 с.
9. Мишуга Олександр Пилипович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D1%88%D1%83%D0%B3%D0%B0_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%9F%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.
10. Рильський М. Книга про співака і патріота. Видатний співак Олександр Мишуга. Спогади. Львів : Каменяр, 1964. С. 3–4.
11. Шевченко Б. Качанівка, душі спочинок. Фотоальбом. Київ : Гнозис, 2011. 121 с.

References:

1. Hnyd B. (1997). Istoriiia vokalnoho mystetstva. [History of vocal art]. [Kyiv: Natsionalna muzychna akademiia Ukrainy in Ukrainian].
2. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. (2006). [Encyclopaedia of Modern Ukraine]. Tom 6. Ho-Hiu. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy [in Ukrainian].
3. Koval H. (1979). Muzei S. Hulaka-Artemovskoho u Horodyshchi. Putivnyk. [S. Hulak-Artemovskyyi Museum in Horodyshche]. Dnipropetrovsk: Promin [in Ukrainian].
4. Kornii L. (2001). Istoriiia ukrainskoi muzyky. Chastyna tretia (KhIKh stolittia). [History of Ukrainian Music. Part three (nineteenth century)]. Vydavnytstvo M. P. Kots. Kyiv-Niu-York [in Ukrainian].
5. Koshyts O. (2004). Kilka sliv pro slavetnoho ukrainskoho spivaka. Oleksandr Myshuha – korol tenoriv. [A few words about the famous Ukrainian singer. Oleksandr Myshuga – the king of tenors]. Avtor-uporiadnyk M. Holovashchenko. Kyiv: Muzychna Ukraina, pp. 76–83 [in Ukrainian].
6. Kudriavtsev L. (2003). Spivak, kompozytor i... tsilytel. [Singer, composer and... healer]. Silska shkola, № 5–6 (12.02.2003) [in Ukrainian].
7. Myttsi Ukrainy. Entsyklopedychnyi dovidnyk (1992). [Artists of Ukraine. Encyclopaedic reference book] / za redaktsiieiu A. Kudrytskoho. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia imeni M.P. Bazhana [in Ukrainian].
8. Mykhailychenko O. (2005). Muzychno-pedahohichna diialnist ukrainskykh kompozytoriv i vykonavtsiv druihoi polovyny KhIKh – pochatku KhIKh stolittia. [Musical and pedagogical activities of Ukrainian composers and performers of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. Istorychni narisy. Sumy: VVP Mriia-1 TOV [in Ukrainian].
9. Myshuha Oleksandr Pylypovych (2023). [Myshuga Oleksandr Pylypovych]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D1%88%D1%83%D0%B3%D0%B0_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%9F%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення 9.10.2023) [in Ukrainian].
10. Rylskiy M. (1964). Knyha pro spivaka i patriota. Vydadniy spivak Oleksandr Myshuha. [A book about a singer and a patriot. The outstanding singer Oleksandr Myshuga]. Spohady. Lviv: Kameniar, pp. 3–4 [in Ukrainian].
11. Shevchenko B. (2011). Kachanivka, dushi spochynok. [Kachanivka, rest in peace. Photo album]. Fotoalbum. Kyiv: Hnozis [in Ukrainian].